

UN CRÂMPEI LATINESC ÎN STRUCTURA UNUI VERB DIN GRAIUL OLTENESC (A *BORBORÎ*). SUGESTII ETIMOLOGICE ȘI LEXICO-SEMANTICE

„[...] cât de multe adevăruri istorice stau condensate în veșmântul limbii vorbite, în fiecare cuvânt latin moștenit, care continuă să se mențină cu vigoare, mai ales în graiurile vii, populare, ale limbii române” (Teaha 2005, p. 8).

0. Punctul de plecare al intervenției noastre îl reprezintă două observații ale unor lingviști români care, prin studiile lor detaliate, au evidențiat caracterul latin de netăgăduit al limbii române, însă din perspective diferite.

0.1. Este vorba, în primul rând, despre personalitatea omagiată astăzi, și anume Sextil Pușcariu, care, în *Limba română. Privire generală* (1976, p. 240), afirmă că „o mulțime de cuvinte latine, păstrate în celelalte limbi romanice au dispărut în toate dialectele limbii române, fiind înlocuite prin derivate (în parte latine vulgare) sau prin cuvinte străine, mai ales slave” și despre Teofil Teaha (2005, p.7) care consideră că, „în straturile vii ale limbii, în graiurile locale, continuă să existe numeroase cuvinte mai puțin cunoscute astăzi, dar care aparțin fondului lexical moștenit”.

0.2. Din aceste două constatări, reiese că avem de-a face cu două direcții de cercetare opuse: una care relevă romanitatea limbii române prin diferențiere, iar cealaltă, prin asemănare. În cazul nostru, vom îmbrățișa cea de-a doua opinie, care ni se pare adecvată pentru interpretarea faptelor de limbă circumscrise în aceste pagini.

1. Studiul atent al graiurilor românești ne poate ajuta adesea să înțelegem mult mai bine evoluția unor termeni latinești, dar și să identificăm anumite cuvinte pierdute în negura vremurilor care nu mai sunt prezente în limba literară, dar care stau mărturie pentru continuumul romanic de odinioară. Parcurgând cu atenție textele și glosarele dialectale muntenești și oltenești, în vederea elaborării unui studiu anterior (Chircu 2013, p. 101–113), ne-a reținut atenția, în *Glosar dialectal. Oltenia* (Cazacu *et alii* 1967, p. 8), un verb interesant, și anume *a borborî* ‘a face bășici, bolboroci’, care ne-a determinat să-l raportăm la domeniul romanic.

1.1. Ținând cont de semantismul acestui cuvânt, atenția noastră se îndreaptă dintru început mai degrabă înspre lat. *bullire* decât spre o formație onomatopeică ivită pe tărâm românesc.

1.2. Ipoteza de la care plecăm este că acest cuvânt nu ar trebui inclus în categoria celor panromanice cu excepția românei, așa cum se vehiculează, în varii cazuri (Fischer 1965, p. 441–447; Sala 1980, p. 237–246; Ernout–Meillet 1932). Chiar dacă româna a făcut apel la un împrumut slav (*a clocoti*), care s-a generalizat, în

graiurile din Oltenia avem, așa cum subliniază Teofil Teaha (2005, p. 7–8), arii lexicale conservatoare, care pot facilita o înțelegere reală a unor aspecte.

1.3. În sprijinul soluției noastre vin și sugestiile etimologice oferite de principalele lucrări lexicografice latinești ori romanice consultate, care concordă și ai căror autori avansează soluții de interpretare etimologică ori lexico-semantică ce îndreptățesc opțiunea noastră¹.

1.3.1. A. Ernout și A. Meillet (1932) includ verbul *bullio*, *-is*, *-ire* în familia lexicală a lat. *bullā* ‘bulle d’air qui se forme à la surface de l’eau, puis tout objet en forme de bulle’, alături de verbul „*bullo*, *-as*, *-are* ‘bouillonner’, M. L.² 1386, d’où *bullatio*, *-onis*; les l. romanes attestent aussi **bullicare*, M. L., 1388”.

Aceștia menționează că *bullio*, *-is*, *-ire* ‘bouillonner, bouillir’ este vechi și des întrebuițat și că este „panroman, sauf roumain”, M. L. 1389. De asemenea, „*bullio* est une formation en *-io* comme la plupart des verbes qui désignent un bruit ou un cri: *glocio*, *grundio*, *uissio*, etc. C’est proprement «faire bou(l), bou(l)». De là: *ebullio*, laisser s’échapper en bouillonnant: *bullitio*, *-onis*; *bullescu*, *-is*, et même b. lat. *bullizo*”.

1.3.2. În lexiconul lui Felix Gaffiot (1967, p. 231), se precizează că, pentru a înțelege semantismul verbului lat. *bullio*, *-ire*, trebuie să ne raportăm la substantivul *bullā* ‘bulle d’eau’. Accepțiunile verbului în chestiune sunt diverse: „1. bouillonner, bouillir; [fig.] *bullire indignatione* Apul. M. 10, 24, être bouillant d’indignation; *demersus summa rursus non bullit in unda* Pers 3, 34. noyé en eau profonde il ne renvoie pas de bulle d’air à la surface. 2. faire bouillir”.

1.3.3. În dicționarul său, G. Guțu (1983, p. 146), explică lat. *bullio*, în modul următor: „1. a face bulbuci, a clocoti; *cocta donec ~ desierit* CELS. fiartă până ce va înceta să clocotească; (fig.) ~ *indignatione* APUL. a clocoti de indignare, *demersus summa rursus non bullit in unda* PERS. lăsat la fund nu mai scoate bulbuci la suprafața apei; 2. a face să clocotească TH.PRISC.”.

1.3.4. Formele înregistrate în REW (1989) sugerează și ele o apropiere a verbului românesc discutat în acest articol de verbul latinesc mai sus precizat. De pildă, Meyer-Lübke consideră că lat. *bullire* are, în limbile romanice, un număr important de descendenți: „it. *bollire*, log. *buḃḃire*, engad. *bul’ir*, friaul. *buli*, frz. *bouillir*, prov. *bolir*, *bulhir*, kat. sp. *bollir*, pg. *bolir*. – Ablt.: lomb. *büi*, gen. *bügu*, ven. *boḡo*, obw. *bul’* ‘das Aufsieden’, engad. *buol* ‘Quelle’ [...]”.

1.3.5. O informație interesantă ne găsim în paginile dicționarului (DELC) redactat de către Joan Coromines (2011), în care este explicat verbul *borbollar*, 1635 (*borbollear*; 1570): „De una forma reduplicada **bolbollar*, sacada del lat.

¹ A se vedea și soluțiile de interpretare etimologică propuse de Marius Sala (2005, p. 18), care consideră că, „pentru ca o etimologie directă să fie corectă, trebuie să respecte două criterii fundamentale, și anume trebuie să existe atât concordanță fonetică, cât și semantică între cuvântul analizat și cel din care se presupune că acesta provine”.

² În situațiile în care, în paginile lucrărilor lexicografice consultate (vezi *infra*, *Abrevieri bibliografice*), am întâlnit sigle ori abrevieri, le-am păstrat ca atare, iar pentru lămuriri suplimentare privitoare la acestea se pot consulta listele bibliografice așezate la începutul ori la sfârșitul acestor lucrări.

BULLARE ‘burbujea’, deriv. de BULLA ‘burbuja’. Deriv. *Borballón*, h. 1490. *Borbolla*, 1513, ‘burbuja’. De este, cruzado con *hervor*, viene *borbor* m. ‘burbujeo que se produce al hervir’, princ. s. XVII, de donde sale el antiguo y dialectal *borborito*, -ita ‘burbuja’, 1606”.

Într-un alt dicționar etimologic, Carmen Garcia de Diego (1989) preia ideile lui Coromines, însă avansează și ideea că „*borb, burb* (onomatopeya³) en muchos derivados hay una fusión con *bullire*: *borbollar, borbolla, borball* ‘borboton’”. De asemenea, trimite la REW, sugerând că „los derivados del lat. *bullare* ‘bullir’ se añadieron a las onomatopeyas *borb, burb, barb, gorg*, formandose *borbollar*”.

1.3.6. Considerăm că, în această situație, nu trebuie să invocăm, precum în DELC, o contaminare cu *hervor*, deoarece o formă apropiată se regăsește și în alte limbi, ceea ce ar putea exclude forma contaminată. De exemplu, în al său *Dictionnaire d’ancien français. Moyen Âge et Renaissance*, R. Grandsaignes d’Hauterive (1947) glosează verbul *borber* v. intrans. (XIIe–XIIIe s.). „1. Barboter: *La quarrete Qui toute jour bourbe et bourbete*. (XIIIe s., Coigny) – 2. Bégayer. || Etym. Du rad. *borb*, exprimant le bouillonnement de l’eau”.

1.3.7. În dicționarul etimologic al limbii portugheze, elaborat de către Antenos Nascentes (1932), e înregistrată forma *borbulhar*. Autorul trimite la REW și o raportează la sp. *borbollar*: „que prende ao lat. *bullare*, lançar bolhas. A Academia Espanhola, dando a mesma origem, alude à raiz onomatopéica *bul, bur*, A. Coelho tira do tema *borbo*, que se encontra em *borbotaõ*. Cortesão tira do esp. *burbuja*, a que atribue origem céltica”.

1.3.8. O formă asemănătoare ne oferă și Simin Palay (1963), reperată în gasconă, și anume *bourboura, bourri* ‘bouillir à gros bouillons’.

1.3.9. C. Battisti și G. Alessio (1950) susțin că lat. *bullire*, care are la bază substantivul *bullă*⁴, este „panromanzo, ma non rumeno, sostituisce in parte fervere, di cui prende tutti i significati.”, idee anterior vehiculată și de Matteo Bartoli (1925, p. 5–7) care consideră că româna nu a păstrat un descendent al lat. *bullire* și că a fost preferat lat. *fervere*, mai vechi, ce caracterizează ariile laterale ale romanității.

1.3.10. La rândul său, cunoscut ca adept al teoriilor vehiculate de Bartoli, Sextil Pușcariu (1976, p. 212) preia ideile acestuia, precizând că „dacă dintre două faze cronologice, una se găsește – sau se găsea – în arii laterale și alta în arii mijlocii, faza ariilor laterale e mai veche. Exemple: Peninsula Iberică și Dacia formează arii laterale, față de Catalonia, Galia Alpii retici și Italia, care alcătuiesc arii centrale.

³ Dacă totuși se acceptă originea onomatopeică a acestui verb, aceasta trebuie admisă doar pentru limba latină, nu și pentru limbile romanice, care continuă forma latinească populară.

⁴ Marius Sala (1980, p. 242) precizează că lat. *bullă* a fost înlocuit cu lat. *vessica*, cel din urmă conservându-se „și în alte limbi romanice, [fiind] selectat și în vocabularul fundamental al sardei și al italieni”. În „vorbarul” lui Corbea (2001), se poate observa semantismul lui *vessica*, ce cunoaște sensuri comune cu ale lat. *bullă* (**bullă**: nastur, bășică de apă; **bullo, -is, -ire**: clocotescu; **bullo, -as**: clocotescu cu clocoți, bășăci), adesea neînregistrate în dicționarele noastre. Tot la lat. *bullă* trimite M. Bréal și Ch. Bailly (1898): „1. bulle d’eau o d’air; 2. bulle que les jeunes nobles Romains portaient au cou; *bullio, -is, -ire*. bouillir”.

De fapt, vedem că vechiul *fervere*⁵ (port. *ferver*, span. *hervir*, rom. *fierbe*) s-a păstrat în ariile laterale, în vreme ce noul cuvânt, mai expresiv, *bullire*, e răspândit în ariile centrale (catalan *bullir*, prov. *boulhir*, fr. *bouillir*, friulan *buli*, italian central *bollire*)”.

2. Pe baza verbelor excerptate din coloanele dicționarelor și precizate mai sus, credem că lat. *bullire* nu trebuie introdus în clasa cuvintelor latinești care au descendenți „panromanici cu excepția românei”. Probabil că, deja, în latina vulgară, apăruse un alt derivat (cu *u* trecut la *o*) de la lat. *bullire*, și anume **bollire*, din care poate proveni **borbollire* sau **borborire*, după cum sugerează formele din limbile romanice și cea din română (se poate observa și reduplicarea silabei inițiale: **borbollire*). Primul dintre acestea, **borbollire* ar fi trebuit să evolueze la **borbolire*, putând presupune și o asimilare ulterioară de tipul *-r...-l- > -r- ...-r-*, care ar justifica forma din română. Celălalt etimon presupus, **borborire*, este mai ușor de explicat și poate da seamă de prezența lui *î*, la final de cuvânt, consoana lichidă având un caracter dur (cf. rom. *urâre*, *a urî* < *lat. *horrire*/lat. *horrerre*, *horrescere*).

2.1. Din păcate, lingviștii italieni (Battisti, Alessio și Bartoli), cărora li se alătură și Pușcariu, nu au avut la dispoziție mai multe informații, în special de ordin dialectal, care să-i ajute în demersul lor. Prezența lui *a borborî* în *Glosar dialectal. Oltenia* (1967, p. 8) nu face decât să confirme că româna a reușit să-și croiască un sistem lexico-semantic foarte bine pus la punct, păstrând, la nivel dialectal, termeni latinești fără prea mare răspândire, dar și inovând ori împrumutând felurite cuvinte, de-a lungul veacurilor.

2.2. Verbul în chestiune și-a restrâns aria, fiind înlocuit cu unul de origine slavă *a clocoti* (< sl. *klokotati*, Ciorănescu 2002), care cunoaște, astăzi, o răspândire generală. Prezența verbului slav în română se explică prin aceea că a intrat în limbă⁶, pentru a introduce o semnificație suplimentară pe care nu o avea *a fierbe*, și anume ‘a fierbe cu bulbuci, cu bule’, dar pe care a avut-o lat. *bullire*, al cărui descendent pare a fi *a borborî*.

2.3. Că așa s-au petrecut lucrurile și că verbele *a fierbe* și *a clocoti* aveau un semantism diferit ne-o dovedește exemplul din Herodot, *Istorie* (1984, p. 247–248,

⁵ Marius Sala (2012, p. 39) afirmă că „există, de exemplu, cuvinte care s-au păstrat numai în română și în limbile iberoromanice, arii laterale ale Romaniei (*frumos* la noi, *hermoso* în spaniolă și *formoso* în portugheză; *fierbe* s-a păstrat și în spaniolă: *hervir* și în portugheză: *ferver*)”.

⁶ Se pare că verbul *a clocoti* a pătruns relativ târziu în limba română și nu era foarte răspândit, la început, căci, în majoritatea textelor din veacul al XVI-lea, nu e întâlnit: PH (*Psaltirea Hurmuzaki*), PO (*Palia de la Orăștie*), C. L. (*Liturghierul lui Coresi*), C. EV (*Coresi, Carte de învățătură*), C.PS (*Coresi, Psaltirea slavo-română*), C. TETR (*Tetraevanghelul lui Coresi*), CB (*Codicele Bratul*), C.CAT (*Catehismul lui Coresi*), MI (*Manuscrisul de la Ieud*), DÎ (*Documente și însemnări românești din sec. XVI*), TR (*Texte românești din secolul al XVI-lea*). Apare în CTd (*Codicele Todorescu*). „[...] și un] tunerică mare și viermi neadurmiți | și smoală *clocoti'ndu* ca focul spr-inșii [...]” (f. 45r, p. 205) și în CS (*Codex Sturdzanus*, 2 ocurențe) „Atunce vor vede || toți păcătoșii marea de focu *clocotind* și sf(i)rându...” (V, f. 42r, p. 263) și „Și vădzu acolo un râu de focu și întunec mare și viermi neadurmiți și smoală *clocotind* ca focul [...]” (IV, f. 29r, p. 256). E interesant faptul că în toate aceste ultime exemple verbul *a clocoti* e la gerunziu.

f. 151^r): „[...] atuncea, la apus, să faci uncrop, și la meazănoapte **clocotește fierbând**, și trecând miezul nopții, să mai răcești, păr-la zioă...” sau cel din Poveștile lui Ion Pop-Reteganul (*apud* DA/DLR 2010, p. 565): „Voiu veni, deacă le veți mulge și veți **fierbe** laptele la foc, iar când a **clocoti** mai tare, te vei scălda’n el!”

3. Observațiile noastre etimologice ilustrează, în mare măsură, ceea ce anticipa Sextil Pușcariu, în pasajul de la începutul studiului nostru, și anume faptul că, pe de o parte, o serie de cuvinte latinești s-au pierdut ori au fost înlocuite cu derivate ale unor cuvinte latinești, iar, pe de altă parte, pentru a suplini pierderile, a făcut apel la împrumuturi, în special slave.

3.1. Prezența verbului *a borborî* dovedește că, spre deosebire de alte limbi române, româna e altfel romanică, găsind o soluție particulară, mai precis nu a renunțat la elementele latinești întru totul, ci a conservat, pe alocuri, cuvinte care pot infirma sau confirma soluții etimologice ori explicații diacronice propuse cu mulți ani în urmă.

Faptele de limbă investigate confirmă, astfel, ideea avansată de către I. Fischer (2002, p. 19), care susținea că simpla constatare că, „în limba română, nu se păstrează unii termeni și chiar terminologia unor domenii întregi nu oferă niciun indiciu cu privire la data pierderii acestora. Nu avem, metodologic, dreptul de a atribui latinei din această regiune sărăcia lexicală [...], ci numai pe cel de a presupune că pierderile s-au produs treptat, în decursul mileniului care desparte Antichitatea de primele texte românești”.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

LUCRĂRI ȘI STUDII DE REFERINȚĂ

- Bartoli 2005 = Matteo Bartoli, *Introduzione alla neolinguistica (Principi – Scopi – Metodi)*, Genève, Leo S. Olschki Editore, 1925.
- Chircu 2013 = Adrian Chircu, *Adverbul în graiurile dacoromâne sudice. Abordare lexico-semantică*, în Daniela Răuțu *et alii* (eds.), „Cuvinte potrivite”. *Omagiu Mariei Marin la aniversare*, București, Editura Academiei Române, 2013, p. 101–113.
- DA/DLR 2010 = *Dicționarul limbii române*. Ediție anastatică după *Dicționarul limbii române* (DA) și *Dicționarul limbii române* (DLR), vol. I–XIX, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Fischer 1965 = I. Fischer, *Cuvinte panromanice absente din limba română*, în SCL, XVI, 1965, nr. 4, p. 441–447.
- Fischer 2002 = I. Fischer, *Romanitatea românească*, București, Editura Academiei Române, 2002.
- Pușcariu 1976 = Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*. Prefață de G. Istrate. Note, bibliografie de Ilie Dan, București, Editura Minerva, 1976.
- Sala 1980 = Marius Sala, „Panromanic cu excepția românei” în *vocabularul fundamental al limbilor române actuale*, în SCL, XXXI, 1980, nr. 3, p. 237–246.
- Sala 2005 = Marius Sala, *Aventurile unor cuvinte românești*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2005.
- Sala 2012 = Marius Sala, *De la latină la română*, București, Editura Prouniversitaria, 2012.
- SCL = „Studii și cercetări lingvistice”, București, I, 1950 și urm.
- Teaha 2005 = Teofil Teaha, *Cuvinte latinești moștenite în graiurile românești actuale*, București, Editura Academiei Române, 2005.

DICȚIONARE, GLOSARE ȘI IZVOARE

- Battisti–Alessio 1950 = Carlo Battisti, Giovanni Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, I, Firenze, G. Barbéra, 1950.
- Bréal–Bailly 1898 = Michel Bréal, Antoine Bailly, *Dictionnaire étymologique latin*. Quatrième édition, Paris, Librairie Hachette, 1898.
- Cazacu *et alii* 1967 = Boris Cazacu (coord.), *Glosar dialectal. Oltenia*, București, Editura Academiei Române, 1967.
- Ciorănescu 2002 = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum I.O., 2002.
- Corbea 2001 = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Ediție de Alin-Mihai Gherman, vol. I. *Studiu introductiv, note și text*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- DELC = Joan Coromines, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Tercera edición muy revisada y mejorada. Prólogo de José Antonio Pascual, Madrid, Editorial Gredos, 2011.
- CS 1993 = *Codex Sturdzanus*. Studiu lingvistic, studiu filologic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei Române, 1993.
- CTd 1914 = *Două manuscrise vechi Codicele Todorescu și Codicele Marțian*. Studiu și transcriere de Nicolae Drăganu, București, Librăriile Socec și Sfetea, 1914.
- De Diego 1989 = Carmen García de Diego, *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, Editorial Espasa-Calpe, 1989.
- DLR 2010 = *Dicționarul limbii române*. Ediție anastatică, vol. I–XIX, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Ernout–Meillet 1932 = A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Éditions C. Klincksieck, 1932.
- Gaffiot 1967 = Félix Gaffiot, *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français*. Nouvelle édition revue et augmentée sous la direction de Pierre Flobert, Paris, Éditions Hachette, 1967.
- Grandsaignes d’Hauterive 1947 = R. Grandsaignes d’Hauterive, *Dictionnaire d’ancien français. Moyen Âge et Renaissance*, Paris, Éditions Larousse, 1947.
- Guțu 1983 = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică, 1983.
- Herodot 1984 = Herodot, *Istorii*. Ediție îngrijită de Liviu Onu și Lucia Șapcaliu. Prefață, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu. Indice de Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984.
- Nascentes 1932 = Antenor Nascentes, *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Primeira e única edição, Rio de Janeiro, Livraria Francisco Alves, 1932.
- Palay *et alii* 1963 = Simin Palay, *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (Bassin Aquitain): embrassant les dialectes du Béarn, de la Bigorre, du Gers, des Landes, et de la Gascogne maritime et garonnaise*. Avec la collaboration des félibres de l’escoule Gastou-Febus, Paris, Centre National de la Recherche, 1963.
- REW 2009 = W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. 7. unveränderte Auflage, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2009.

UN BRIN DE LATIN DANS LA STRUCTURE D’UN VERBE DU PARLER
D’OLTENIE (A *BORBORÎ*). SUGGESTIONS ÉTYMOLOGIQUES ET LÉXICO-
SÉMANTIQUES
(Résumé)

Dans son intervention, l’auteur se propose de discuter d’un verbe enregistré dans les parlers de l’autre versant des Carpates, plus précisément dans celui d’Olténie. Il s’agit du verbe *a borborî* « bouillir » dont les traces doivent être certainement recherchées dans la racine du verbe latin *bullire* « bouillir ». L’analyse sera faite en prenant en compte différentes perspectives: étymologique, diachronique, comparatif et diatopique.

Par sa démarche, l'auteur tente de démontrer que, dans ce cas-là, nous n'avons plus affaire à un mot « panroman, sauf roumain » et que la loi des aires latérales dressée par Matteo Bartoli ne se valide plus car nous sommes en présence d'un continuum roman, ce qui illustre, encore une fois, l'appartenance du roumain à la grande famille des langues romanes.

Afin de démontrer son propos, l'auteur avance des faits de langue d'origine slave qui peuvent expliquer ou justifier l'absence, de nos jours, dans la langue littéraire du verbe en question.

Cuvinte-cheie: *lexic, semantică, limba latină, limba română, limbi romanice, diacronie, verb, etimologie, dialectologie, viața cuvintelor.*

Mots-clés: *lexique, sémantique, le latin, le roumain, les langues romanes, diachronie, verbe, étymologie, dialectologie, la vie des mots.*

*Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31
adichircu@hotmail.com*